

Janez Šumrada

Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah*

UDK 342(497.4)»1809/1813«

Janez Šumrada, dr., veleposlanik RS v Franciji, Ambassade de Slovénie, 28, rue Bois-le-Vent, F–75116 Paris

Zgodovinski časopis, Ljubljana 61/2007 (135), št. 1–2, str. 75–84, 29 cit.

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., Fr.)

Poglavitne poteze napoleonske politike v Ilirskih provincah

Razprava govori o nekaterih ključnih značilnostih Napoleonovega režima v Ilirskih provincah: o razvoju upravnega sistema, neuspeli zemljiški odvezi in o francoskih politikah do slovenščine in hrvaščine v javnosti.

UDC 342(497.4)»1809/1813«

Janez Šumrada, Ph.D., Ambassador of the Republic of Slovenia to France, Ambassade de Slovénie, 28, rue Bois-le-Vent, F–75116 Paris

Principal Characteristics of Napoleonic Politics in the Illyrian Provinces

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 61/2007 (135), No. 1–2, pp. 75–84, 29 notes

Language: Sn. (En., Sn., Fr.)

Some key characteristics of Napoleon's regime in the Illyrian Provinces are subject of the treatise: development of the administration, unsuccessful abolition of the feudal system and the French policies about the place of Slovenian and Croatian languages in public life.

Francoske revolucionarne armade so prišle prvič v stik s slovenskim ozemljem leta 1797 v bojih z Avstrijo, ki jim je sledil mirovni sporazum v Campoformiu, s katerim je bila odpravljena Beneška republika, njena ozemlja ob vzhodnem Jadranu (Istra, Dalmacija, Boka Kotorska) pa si je pridobila Avstrija.¹ V vojni 1805/1806 so Francozi ponovno zasedli dele slovenskega in hrvaškega ozemlja in v skladu z določili bratislavskega miru prevzeli bivše beneško ozemlje, ki ga je dotlej imela Avstrija, vkorakali so tudi v Dubrovnik in formalno ukinili tamkajšnjo republiko², celotno področje od Benetk do Boke Kotorske – z izjemo Trsta z neposredno okolico – pa so vključili v novoustanovljeno Napoleonovo Italijansko kraljestvo (*Regno d'Italia*).³

V novi vojni leta 1809 je moral po nekajmesečni okupaciji pretežnega dela avstrijskih dednih dežel in daljših diplomatskih pogajanjih ponovno hudo poraženi Franc I. 14. oktobra 1809 pristati na podpis mirovne pogodbe s Francijo, s katero je Napoleonu prepustil vse svoje južne in jugovzhodne dežele: Goriško grofijo, ozemlje Tržiča (Monfalcone), mesto Trst in njegovo upravno območje, Kranjsko z enklavami ob Tržaškem zalivu, beljaško okrožje na Koroškem, in vse dežele, ki ležijo na desnem bregu Save, in sicer od tam, kjer ta reka zapusti Kranjsko (oz. danes ozemlje Republike Slovenije) pa do hrvaško–bosenske meje, namreč: del banske Hrvaške, šest *regimentov* Vojne krajine, Reko in Hrvaško primorje ter dotedanjo avstrijsko Istro

* Francoski izvornik pričujočega referata na mednarodnem simpoziju »Dvestoletnica Napoleonove vladavine ob vzhodnem Jadranu« (Koper–Zadar, 8.–10. december 2005) je objavljen v: J. Šumrada ur., *Napoleon na Jadranu / Napoléon dans l'Adriatique*, Koper–Zadar, Založba Annales 2006, 43–58.

¹ G. Bergamini ur., 1797. *Napoleone e Campoformido. Armi, diplomazia, e società in una regione d'Europa*, Milano, Electa 1997; A. Geatti, *Il trattato di Campoformido tra Napoleone Bonaparte e l'Austria*, Tavagnacco, Arti grafiche friulane 1997.

² B. Le Calloc'h, Les derniers jours de Raguse, *Revue de l'Institut Napoléon* (Paris) 183, 2001, 73–94.

³ M. Kerautret, *Les Grands Traités de l'Empire (1804–1810)*, Paris, Nouveau monde/Fondation Napoléon 2004, 180–183, 277–290 (Documents diplomatiques du Consulat et de l'Empire, tome 2).

s kastavskim distriktom.⁴ Na sam dan podpisa schönbrunskega miru je Napoleon s posebnim dekretom ustanovil Ilirske province in jim iz okvira Italijanskega kraljestva dodelil ozemlje nekdanje beneške Istre, Dalmacije ter Dubrovniške republike. Poleg naštetega je prišel v sestav Ilirije tudi del ozemlja Tirolske (Lienz in Sillian).⁵ Posebej velja poudariti, da je do dejanske vključitve Istre, Dalmacije in Dubrovnika v Ilirijo prišlo v letu 1810⁶, »naravno« mejo med novonastalimi Ilirskimi provincami in Italijanskim kraljestvom pa so določili šele 1811. po celotnem toku Soče od njenega izvira v Julijskih Alpah do izliva v morje.⁷

Nenavadna geografska oblika 55.000 kvadratnih kilometrov velikega ozemlja, ki je bilo geostrateško izrazito ranljivo, saj je bilo raztegnjeno od avstrijsko-bavarske meje do Boke Kotorske, od Z in J pa je oklepalo turški Bosno in Hercegovino, ter uveljavitev tako imenovanih »naravnih meja«, ki se ne ozirajo na etnično sestavo prebivalstva, kažeta, da je z ustanovitvijo Ilirije Napoleon zasledoval predvsem dva pomembna strateška cilja. Po eni strani je izrazito multietnično in umetno ustvarjeno ozemlje Ilirije – kjer je po podatkih francoskega ljudskega štetja 1811. živelo nekaj manj od 1,5 milijona prebivalcev⁸ – odrezalo Avstrijo od morja in v okviru evropskega sistema celinske zapore⁹ presekalo trgovske tokove iz njene notranjosti k morju, obenem pa služilo kot tamponska cona za vojaško zaščito Italije.¹⁰ Tudi je preprečevalo gospodarske in druge stike habsburške države z zavezniško Britanijo, vseskozi eno od najnevarnejših sovražnic napoleonske Francije. Obenem pa je nova Ilirija francoski imperij direktno kopensko povezala s Turčijo, to pa je bilo pomembno zaradi Napoleonovih velikih trgovinskih načrtov in širjenja njegovega vpliva na Vzhod.¹¹

Prav prekinitvev ustaljenih gospodarskih tokov med jedrom Habsburške monarhije in Jadranom, ki so bili bistvena poteza pospešenega razvoja avstrijskih dednih dežel po proglasitvi Trsta in Reke v prvi polovici 18. stoletja za svobodni pristanišči, je povzročila na ozemlju

⁴ Kerautret, 446–456; M. de Clercq, *Recueil des traités de la France* 2 (1803–1815), Paris 1864, 294–295; V. Adami, *Storia documentata dei confini del Regno d'Italia* 4, *Confine italo-jugoslavo*, Roma, Istituto Poligrafico dello Stato 1931, 420–424; S. Antoljak, Dalmacija, Hrvatska s Primorjem, Istra i Slovenija na pregovorima u Ováru i u miru u Schönbrunn, *Jugoslovenski istoriski časopis* (Beograd) 5, 1939, 120–149; id., La Remise aux Français de Rijeka (Fiume), du Littoral croate et de la Croatie d'au delà de la Save, *Annales de l'Institut Français de Zagreb* 3, 1939, 10, 138–149; id., Remise de la Dalmatie aux Français, *Annales de l'Institut Français de Zagreb* 8, 1944, 24–25, 55–70; J. Šumrada, Razmejitev med Napoleonovo Francijo in Avstrijskim cesarstvom na slovenskem etničnem ozemlju po nastanku Ilirskih provinc, *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor) 69 (34), 1998, 247–260.

⁵ Centre Historique des Archives Nationales Paris (CHAN), F 1e 61, cesarski dekret o ustanovitvi Ilirskih provinc, Schönbrunn 14. 10. 1809; *Bulletin des lois de l'Empire Français* IV, t. XI, 246, no. 4760, p. 159.

⁶ F. J. Bundy, *The Administration of the Illyrian Provinces of the French Empire 1809–1813*, New York and London, Garland 1987, 53–56.

⁷ Adami, nos. 18–22, 424–430; Service Historique de la Défense–Terre, grad Vincennes pri Parizu, Mémoires et Reconnaissances, Autriche–Hongrie 1598, pièce 56, Rapport sur l'ancienne et nouvelle démarcation entre le Royaume d'Italie et les Provinces illyriennes et sur les routes de communication, Trst 20. 10. 1811.

⁸ J. Šumrada, Prebivalstvo v slovenskih predelih Napoleonove Ilirije, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 52, 1998, 51–72. Prim. poglavje « Division territoriale des Provinces illyriennes en 1811 », v: J. Kolanović, J. Šumrada ur., *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est. Guide des sources*, Zagreb, Državni arhiv Hrvatske 2005, 885–923.

⁹ S. Marzagalli, *Les Boulevards de la fraude. Le négoce maritime et le blocus continental 1806–1813*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion 1999; F. Crouzet, *L'Économie britannique et le blocus continental*, 2. izdaja, Paris, Economica 1987; R. Dufraisse, Régime douanier, blocus, système continental: essai de mise au point, *Revue d'histoire économique et sociale* (Paris) 1966, 518–543; B. de Jouvenel, *Napoléon et l'économie dirigée. Le blocus continental*, Bruxelles–Paris, Éditions de la Toison d'Or 1942, passim.

¹⁰ A. Pillepich, *Napoléon et les Italiens*, Paris, Nouveau monde/Fondation Napoléon 2003, 82–84.

¹¹ J.–O. Boudon, *La France et l'Europe de Napoléon*, Paris, A. Colin 2006, 229–230; T. Lenz, *Nouvelle histoire du Premier Empire* 2, Paris, Fayard 2004, 30–33; J. Tulard, *Le Grand Empire 1804–1815*, Paris, A. Michel 1982, 239–241; D. Samardžić, Motivi formiranja Ilirskih provincija i položaj Marmonta kao glavnog guvernera, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 1958, 333–361; M. Pivec–Stele, Motivi ustanovitve Napoleonske Ilirije, *Narodna starina* (Zagreb) 9, 1930, 91–95.

Ilirskih provinc veliko gospodarsko krizo, ki je temeljna stalnica francoskega obdobja. Kmečko prebivalstvo je zaradi gospodarskega zastoja izgubilo svoje dodatne vire dohodkov, ki jih je dotlej pridobivalo z obalno plovo, furmanstvom in podeželsko obrtjo, močno je trpela velika večina mest.¹² Kasneje, ko se je kriza še povečala zaradi novih davkov, povezanih z velikimi stroški za vzdrževanje ilirske uprave in uvajanjem družbenih reform, oblasti pa obenem, kot bomo videli, niso odpravile fevdalizma in so uvedle vojaško konskripcijo francoskega tipa, so se začeli nemiri širših plasti prebivalstva, povečalo se je izseljevanje in razbojništvo. Vsekakor so huda kriza in njene posledice v veliki meri odgovorne za pičel uspeh vrste sicer naprednih družbenih reform, ki so jih Francozi vpeljali, zaradi pomanjkanja denarja in kratkotrajnosti svoje oblasti pa jih niso uspeli dokončno uveljaviti in utrditi. Kot najnižje oblastne instance so vpeljali Francozi občine, ki so prevzele dotedanje upravne funkcije zemljiških gospodov, fevdalno patrimonialno sodstvo je bilo ukinjeno in so poslej delovali mirovni sodniki (*juges de paix*) in državna sodišča. Davčni sistem so poenostavili in ukinili vse dotedanje davčne privilegije, v načelu pa uvedli splošno vojaško obveznost, ki je zajela vse plasti prebivalstva, čeprav so si premožnejši lahko z denarjem priskrbeli namestnika. Državljeni so postali enakopravni pred zakonom, vpeljana je bila obvezna civilna poroka. Večino naštetih pridobitev sodobne meščanske države so odpravili po ponovni avstrijski zasedbi 1813.

Ilirske province so bile sicer geografsko oddvojene od francoskega cesarstva, a neposredno podrejene Parizu, čeprav so na Z mejile na ozemlje napoleonskega Italijanskega kraljestva, na čigar račun so se deloma teritorialno okrepile. Če so bile vezi s Parizom v času prvega glavnega guvernerja Marmonta (1809–1811) zaradi njegovih izjemno velikih pooblastil šibke, pa so se po objavi Napoleonovega dekreta o organizaciji Ilirskih provinc sredi aprila 1811 vseskozi krepile. Začeli so z uvedbo francoske zakonodaje na najpomembnejših področjih družbenega življenja ter hoteli province upravno in pravno integrirati s francoskim cesarstvom. Proces reorganizacije – danes bi ga z besednjakom Evropske zveze imenovali harmonizacija – seveda ob izbruhu avstrijsko-francoske vojne poleti/jeseni 1813 in naglem koncu francoske oblasti ob vzhodnem Jadranu še zdaleč ni bil končan. Zato so, gledano upravno-pravno, za francosko Ilirijo značilne nekatere organizacijske oblike, ki so bile sicer povsem civilne, a se po svojem izvoru neposredno navezujejo na sistem francoske vojne uprave zasedenih ozemelj. Mislim predvsem na intendante kot predstojnike uprave posameznih provinc in glavnega intendanta financ kot vodjo celotne civilne uprave. Upravno-pravni razvoj od vojaške okupacije in uvedbe sistema francoske vojne uprave (1809), preko obdobja začasne civilne uprave v Marmontovi dobi¹³ in obdobja postopne integracije s Francijo po izdaji organičnega dekreta, zlasti pa od začetka leta 1812 naprej, nikoli ni privedel do sicer 1810. po daljšem oklevanju zastavljenega političnega cilja, naj postanejo Ilirske province integralni in konstitutivni del cesarstva. Motili bi se vendarle, če bi smatrali, da je bil položaj Ilirije v francoski ureditvi Evrope povsem specifičen, saj mu je do neke mere podobna ureditev zasedene Katalonije. Ilirske province so bile obenem državnopravno popolnoma neodvisne od Italijanskega kraljestva v soseščini, njuni odnosi pa tako urejeni kot v mednarodnem pravu sicer velja za dve samostojni državi (npr. ekstradicije zločincev, recipročnost delovanja ilirske in italijanske žandarmerije, recipročnost kabotaže in oprostitev plačevanja nekaterih pristojbin, pravice dvolastnikov, itd.). Italijanski podkralj Eugène de Beauharnais je imel na ilirskem ozemlju vendarle vojaške pristojnosti, ki jih je vseskozi obdržal, saj so bili vojaki in žandarmerija v Iliriji poleg domačinov iz sestava

¹² M. Pivec–Stele, *La Vie économique des Provinces illyriennes (1809–1813)*, Paris, Bossard 1930.

¹³ Za obdobje vojne uprave in prehoda v začasni (Marmontov) civilni režim prim. J. Šumrada, A. Kopitar, *Nastanjanje Napoleonove Kranjske. Korespondenca Françoisa–Marie Farguesa, francoskega intendanta za Kranjsko in Gorenjsko, 1809–1810*, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije 2004.

italijanske armade. Med Ilirskimi provincami in Italijanskim kraljestvom so obstajale tudi pomembne finančne povezave.¹⁴

Čeprav je bilo ozemlje Ilirije kar zadeva agrarna razmerja prav tako neenotno, so ob kolonatu, omejenem na dežele neposredno ob Jadranu, drugod prevladovali fevdalni odnosi med zemljiškimi gospodi in podložniki. Kmečki podložnik je predstavljal velikansko večino prebivalstva, zato je bilo temeljno družbeno in politično vprašanje francoske Ilirije, tako kot v drugih deželah pod Napoleonovim vplivom, odprava fevdalizma. Prebivalstvo osvojenih evropskih predelov je namreč Korzičanove armade povsod, kamor so prodrle, gledalo kot dediče francoske revolucije, ki da je – kot so zmotno mislili – doma fevdalne odnose preprosto ukinita brezplačno, kar pa so poskušali samo jakobinci in še ti le z delnim uspehom. Tudi je bilo v historiografiji dolgo uveljavljeno povsem napačno gledanje, da v času kratkotrajne francoske Ilirije nove oblasti niso pripravljale zemljiške odveze. Novejše raziskave v francoskih in slovenskih arhivih namreč takšno gledanje postavljajo na glavo. Dokazujejo, da so se začele priprave na ukinitve fevdalizma kmalu po ustanovitvi Ilirskih provinc: že drugi (nikoli objavljeni) cesarski dekret o Iliriji z dne 25. decembra 1809 je nalagal ilirski upravi, naj poleg ostalega pripravi osnutek predpisov o odpravi fevdalnih odnosov. Proti koncu 1809. in v začetku 1810 so zato oblasti s pomočjo domačih poznavalcev pripravile nekaj ekspertiz o značilnostih fevdalnih razmerij v posameznih ilirskih predelih. Od vseh doslej znanih poročil je moglo eno samo – gre za poročilo o *»fevdalizmu v civilni Hrvaški«* tamkajšnjega intendanta barona de Vienney – do neke mere vplivati na Marmontov odlok z dne 16. julija 1810, s katerim so urbarialne in desetinske dajatve podložnikov do zemljiških gospodov zmanjšali za 20 %. Deloma se je to zgodilo tudi zavoljo skoraj istočasne uvedbe zemljiškega in osebnega davka francoskega tipa in odprave avstrijskih davkov. Zdi se, da je odlok le še zaostрил nerešeno temeljno vprašanje nadaljnjega obstoja fevdalnih odnosov, v tem smislu pa tudi dolgo in skrbno pripravljani obsežni cesarski dekret o organizaciji Ilirije iz aprila 1811 ni prinesel nič bistvenega. Brez odškodnine je odpravljal izključno *»povsem osebne storitve«* (servitudes purement personnelles), za odkupljive pa so bile razglašene *»pravice, celo fevdalne, ki izvirajo iz prvotne prepustitve zemlje«* (les droits, même féodaux, résultant d'une concession primitive de fonds). Tlaka, ki je veljala za stvarno obveznost, bila pa je, vsaj v slovenskih predelih Ilirije, največje fevdalno breme podložnikov, tako ni bila odpravljena. V drugi polovici 1811 in zlasti z novim letom 1812 se je z uvajanjem francoske zakonodaje v Iliriji spremenil pravni značaj stvarnih in odkupljivih fevdalnih dajatev. *»Zemljiške rente in druge dajatve te narave, ki jih zakoni cesarstva razglašajo za odkupljive«* (rentes foncières et autres prestations de cette nature déclarées rachetables par les lois de l'Empire), so bile spremenjene v hipoteke, te hipoteke pa je bilo treba vpisati v hipotečne knjige (cesarski dekret s 30. 9. 1811, razširitev veljavnosti cesarskega dekreta z dne 8. 10. 1810 na področje Ilirskih provinc). Stvarne fevdalne dajatve so tako postale predmet privatnopravnega odnosa med zemljiškim gospodom, po novem lastnikom in uživalcem zemljiške rente, in podložnikom, ki jo je dolžan poravnati, sicer ga k temu lahko prisili država *»z vsemi pravnimi sredstvi«*. Država je z vpisi zemljiških rent v hipotekarne knjige postala garant, da bodo podložniki plačniki dajatev, dokler ne bo izoblikovala pogojev za njihov odkup. Vendar pa je postopek pretvarjanja fevdalnih pravic v hipoteke potekal v Ilirskih provincah bistveno počasneje, kot so prvotno predvidevale oblasti, ki so morale rok za vpis najprej podaljšati do poletja 1813 in

¹⁴ J. Šumrada, Statut juridique et organisation administrative des Provinces illyriennes, v: J. Kolanović, J. Šumrada ur., *Napoléon et son administration en Adriatique orientale et dans les Alpes de l'Est*, Zagreb, Hrvatski državni arhiv 2005, 21–41; Bundy, passim; A. Apollonio, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813*, Gorizia, Libreria editrice Goriziana 1998, passim.

zatem do začetka leta 1814 (odlok glavnega guvernerja Bertranda 6. decembra 1812, cesarski dekret 22. decembra 1812). S propadom Napoleonove Ilirije jeseni 1813 se je seveda končalo obdobje prevedb fevdalnih pravic v hipoteke. Podložniško kmečko prebivalstvo, torej ogromna večina prebivalcev Ilirije, je hudo pestila splošna gospodarska kriza in z njo povezane izgube dodatnih dohodkov. Ob sicer zmanjšanih obveznostih do zemljiških gospodov so se mu povečali državni davki, država je tudi začela novačiti v novo vojsko, zato je z naraščajočim nezadovoljstvom spremljalo počasno in skoraj neopazno napredovanje priprav na zemljiško odvezo. Jeseni 1811 in pozimi 1812, ko so zemljiški gospodje zahtevali svoje običajne dajatve v naravi in delu, so se razmere močno zaostriale, saj podložniki svojih obveznosti niso hoteli poravnati. Pojavili so se prvi večji nemiri in zatem oboroženi protifevdalni upori, ki so potem značilni za celotno obdobje Ilirije, še zlasti obsežni pa so bili v letu 1813. Ilirska vlada je predvsem zaradi nemirov že konec leta 1811 predlagala cesarju, naj da v okviru pravne in institucionalne harmonizacije razglasi na območju provinc veljavnost francoskega liberalnega zakona o zemljiški odvezi iz leta 1790, vendar je vladar svojo odločitev o tej zadevi odložil. V pričakovanju njegove odločitve in pa zato, ker so se s povečanimi ruralnimi nemiri širile med prebivalstvom zavajajoče novice, da je fevdalizem odpravljen, je moral ilirski glavni guverner Bertrand poleti 1812 ponovno objaviti, da so še vedno v veljavi določila maršala Marmonta iz julija 1810. Očitno pa je bilo nezadovoljstvo tako veliko, da so se v Ljubljani v drugi polovici 1812 vendarle odločili izdelati in zatem poslati v Pariz osnutek cesarskega dekreta »o načinu in učinkih odprave fevdalizma« (sur le mode et les effets de l'abolition de la féodalité). Čeprav ga je, tako kot vrsto drugih ilirskih predpisov, pripravil izvrstni pravnik baron Coffinhal Dunoyer, ilirski glavni komisar za pravosodje– ki je pred prihodom v Ljubljano med drugim načrtoval odpravo fevdalizma v italijanskih departmajih Roma in Trasimeno, vključenih v Francosko cesarstvo– se je pravosodnemu ministru zdel nedodelan in je Napoleonu predlagal, naj ga pošlje v nadaljnjo obravnavo pariškemu Državnemu svetu (*Conseil d'État*), s čimer se je cesar strinjal. Postopek v Državnem svetu, ki ga ne poznamo, saj je pretežen del arhiva te institucije zgorel med pariško komuno 1870., v času, ko so se Francozi jeseni 1813 umaknili s področja Ilirije, še ni bil končan. Coffinhal se je sicer v svojem osnutku dekreta močno oprl na dobro znani dekret z dne 9. decembra 1812 o odpravi fevdalizma v tako imenovanih hanzeatskih departmajih (današnja Nizozemska in zahod Nemčije). V njem ni nič revolucionarnega, po zgledu francoskega zakona iz 1790 ukinja brez odškodnine vse osebne pravice, obenem pa natančno predpisuje oblike in načine odkupa stvarnih fevdalnih pravic (tlaka, naturalne in denarne dajatve, desetina), kar pa je podložniku omogočala po 1798 že avstrijska zakonodaja, ki je zavoljo gospodarskih razmer podložnikov (te so se v francoskem obdobju pri nas pač samo še poslabšale) ostala mrtva črka na papirju.

Za povsem neučinkovito francosko politiko do zemljiške odveze, ki povrh vsega ni dala nobenih otipljivih rezultatov– avstrijske okupacijske oblasti so namreč po odhodu Francozov novembra 1813 ugotovile, da je o fevdalnih odnosih v veljavi Bertrandov odlok iz junija 1812, ki ponavlja Marmontova določila iz julija 1810, kar pomeni, da Francozi niso odpravili fevdalizma – pa ne gre kriviti ilirske uprave. Ta se je jasno zavedala kritičnosti položaja podložnikov in nevzdržnosti razmer, v katerih je na kmeta kot veliko večino prebivalstva pritisnil novi, sodobni meščanski davčni sistem hkrati z nekoliko omiljenimi in v privatnopravno sfero porinjenimi fevdalnimi odnosi. Čeprav po prepričanju in poreklu konservativec, je na tako temeljno družbeno protislovje pariško vlado večkrat zaman opozarjal glavni intendant Ilirije grof Chabrol de Crouzol, ki se je proti koncu francoskega obdobja nedvoumno zavzemal celo za odpravo fevdalizma brez odškodnine. Obenem se je Chabrol tudi povsem jasno zavedal, kdo v Iliriji zavlačuje z zemljiško zavezo in si je to celo dovolil zapisati: »Njegovemu veličanstvu se zdi primerno, da v tem trenutku v ničemer ne spreminja v provincah uveljavljene sistema«

(Sa Majesté a jugé à propos de ne rien changer dans ce moment au système établi dans les provinces), je, ne brez cinizma, zapisal sredi junija 1813, v času velikega kmečkega protifevdalnega upora na jugu Kranjske, v sporočilu ilirskemu glavnemu guvernerju Junotu. V resnici je postal Napoleonov odnos do odprave fevdalizma v drugi polovici njegovega vladanja izrazito konservativen, ker da prinaša po njegovem odveza veliko izgubo za državo in gospodarsko uničenje plemiškega razreda, vsa prednost odveze pa naj bi bila, »da odvezamemo nekaterim vse in osvobodimo njihove dolžnike obveznosti, ki jih imajo od nekdanj« (dépouiller ceux qui jouissent pour libérer les débiteurs des obligations qui leur ont été imposées de tout temps; cesarjeva beležka nadkanclerju cesarstva z dne 9. 11. 1810). Podobno stališče je zastopal vladar tudi v debati v Državnem svetu februarja 1813 o »fevdalnih pravicah v departmajih Roma in Trasimeno«. Temeljni razlog za takšno gledanje je v primeru Ilirije v cesarjevem odnosu do plemstva, katerega podpora si je želel pridobiti, kar pa je bilo nerealno in vnaprej obsojeno na neuspeh, saj je bilo plemstvo v starih avstrijskih deželah povečini močno prohabsburško, pa tudi na področju nekdanjih beneških posesti in v Dubrovniku ni imelo veliko vzrokov, da bi novi režim ljubilo. V novih razmerah je vendarle veliko izgubilo (ukinitve patrimonialnih sodišč, uvedba enakosti pred zakonom in s tem ukinitve pravnih privilegijev), ne da bi karkoli pridobilo. S takšno politiko pa so francoske oblasti tudi v Iliriji »pozabile« na kmečko prebivalstvo – to je svoj čas ugotovil Roger Dufraisse za območje Pfalza (Palatinata) v Nemčiji – saj načrtovane in/ali uvedene reforme najštevilnejšim slojem prebivalstva niso prinašale veliko družbenega napredka. Francozi so zato v Iliriji zapravili priložnost, da bi pridobili na svojo stran množice kmečkih podložnikov, ki bi mogli postati temeljni kamen režima. Prav to za francoske oblasti kar usodno posledico njihove agrarne politike je poleg vztrajnega kritika Chabrola upravičeno, z neprizanesljivimi, celo grobimi besedami, napadel tudi zadnji ilirski glavni guverner Joseph Fouché, nekdanji radikalni jakobinec, v tem času pa že dolgo zagrizen Napoleonov sovražnik, v pismu, ki ga je 13. oktobra 1813 naslovil na cesarja.¹⁵

Drugo temeljno vprašanje, na katerega moramo v tem prispevku skušati vsaj v osnovnih črtah čim jasneje odgovoriti, je odnos francoskih oblasti v Iliriji do slovenskega in hrvaškega jezika ter kulture. Preučevanje kulturne politike francoske dobe, oz. kot bomo videli, vsaj dveh kulturnih politik v tem sicer kratkem obdobju, je pomembno tudi zato, ker bo treba vendarle jasneje ugotoviti, do kakšne mere je obdobje Ilirije vplivalo na izoblikovanje kulturno-politične koncepcije ilirizma, ki se je pojavil v tridesetih letih 19. stoletja na Hrvaškem. Ilirizem je posebej močno zaznamoval hrvaški narodni razvoj in hrvaško-srbske odnose, pri Slovencih pa imel v tridesetih in štiridesetih letih (ter ponovno na prelomu v 20. stoletje) le marginalen vpliv.

V Dalmaciji in Dubrovniku sta v Napoleonovem času javno kulturno življenje in pisna kultura potekala povečini v italijanskem in le še deloma v latinskem jeziku, so pa že stoletja dalmatinski in še posebej dubrovniški književniki, pa naj so bili po rodu domačini ali iz sosednje Italije, pogosto ustvarjali dvo- in trojezično, poleg obeh naštetih jezikov tudi v čakavski hrvaščini (*jezik slovinski*), tako da se je skozi večstoletni razvoj izoblikovala zvrstno bogata dalmatinsko-dubrovniška hrvaška književnost, ki je bila v svojih najpomembnejših dometih izjemno visoke umetniške vrednosti. Najodličnejša predstavnika dalmatinsko-dubrovniškega kulturnega kroga sta bila v začetku 19. stoletja Dubrovčan Joakim Stulli (1729–1817), poleg kajkavca Belostenca najpomembnejši starejši hrvaški leksikograf, in v Dubrovnik priseljeni

¹⁵ J. Šumrada, Poskus zemljiške odveze v času Ilirskih provinc, v: V. Rajšp in drugi ur., *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana, ZRC SAZU 1996, 499–514; R. Dufraisse, Les Oubliés de la Révolution en pays annexé: l'exemple des campagnes du Palatinat à l'époque napoléonienne, *Annuario Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea* 1982, 14–91.

Piemontčan Francesco Maria Appendini (1768–1837), zgodovinar, pesnik in poznavalec dalmatinske hrvaščine. Značilno je, da Marmont, mladi in dobro izobraženi Napoleonov bližnji prijatelj izza obleganja Toulona (1793) – ki je 1806. vojaški poveljnik Dalmacije in Albanije, 1808. Dubrovniški vojvoda, 1809 pa maršal in glavni guverner Ilirskih provinc – naveže s tem krogom tesne stike, spodbuja nastanek in financira natis dveh del, ki sta, poleg dvojezičnega italijansko–hrvaškega uradnega lista *Il Regio dalmata / Kragliski Dalmatin*, temeljnega pomena za razvoj hrvaškega jezika v začetku 19. stoletja. Gre za tretji del Stullijevega *Rječosložja ilirsko-talijansko-latinskog* z Appendinijevo uvodno razpravo o pomenu in starosti ilirskega jezika (1806) in Appendinijevo *Grammatica della lingua illirica* (1808).¹⁶ V omenjeni kulturni krog je spadal v širšem smislu tudi profesor in zatem ravnatelj zadrškega liceja, Raffaele Zelli (1772–1817), ki je bil doma iz Italije in si ga je Marmont 1808–1809. izbral za svojega zasebnega učitelja kemije. Po ustanovitvi Ilirskih provinc ga je povabil za seboj v Ljubljano in ga aprila 1810 imenoval za glavnega inšpektorja javnega pouka, pristojnega za reorganizacijo celotnega ilirskega šolstva. V Ljubljano, ki je postala z Markom Pohlinom, Pisanicami in A. T. Linhartom v drugi polovici 18. stoletja središče slovenskega kulturnega preroda, sta Marmont in Zelli pripeljala tudi učitelja čakavske »ilirščine«, da bi začel poučevati v tem jeziku na liceju, vendar sta si očitno premislila, ko sta bolje spoznala tamkajšnje razmere; predvsem pa dejavnost za nadaljnji razvoj slovenske kulture izjemno pomembnega krožka, v katerem sta poleg najbogatejšega Kranjca barona Žige Zoisa (1747–1819), njegovega neformalnega voditelja in financerja, igrala važno vlogo še pesnik, časnikar in jezikoslovec Valentin Vodnik (1758–1819) ter bivši Zoisov osebni tajnik, jezikoslovec Jernej Kopitar (1780–1844), ki je bil malo poprej objavil v nemščini znanstveno »*Slovnico slovanskega jezika na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem*« (1808). Zanimiv je odnos treh protagonistov slovenskega preroda do Francozov: Zois, po svojem političnem naziranju dokaj konzervativen zemljiški gospod, je bil sicer zelo pogosto v družabnih stikih tako z Marmontom kot s Zellijem in številnimi drugimi pomembnejšimi predstavniki novih oblasti, do njih sicer lojalen, a zelo zadržan in se ni nikoli javno angažiral na njihovi strani, saj je skrivaj obžaloval avstrijske čase in habsburškega vladarja.¹⁷ Kopitar je že pred prihodom Francozov odšel na Dunaj, koder je čakal, da ga pokličejo za sodelavca dvorne knjižnice, ker pa odločitve o namestitvi ni in ni bilo, je pisaril Zoisu v Ljubljano in ga prepričeval, naj mu preskrbi tamkaj službo in posreduje, da bi oblasti izdale francoski prevod njegove slovnice in mu omogočile, da bi se lotil reforme slovanskega črkopisa. Ko je kmalu zatem dobil zaželeno namestitev, o kakršnih koli kulturnopolitičnih načrtih, povezanih z ilirskim režimom, seveda ni govoril več.¹⁸ Vodnik, ki je bil sprva do francoskih oblasti izrazito odklonilen, se je v majhni Ljubljani kmalu seznanil s Zellijem in se z njim spoprijateljil. Ni povsem jasno, ali je imel na Zellija in posredno tudi na Marmonta pri nastajanju odloka o organizaciji šolstva v Ilirskih provincah večji vpliv Vodnik ali Zois ali pa oba, dejstvo je, da je odlok z dne 4. julija 1810, uvedel »*deželni jezik*« (*langue du pays*), torej tudi slovenščino in hrvaščino, kot predmet in učni jezik na primarni (osnovni) in nižji srednji stopnji.¹⁹ Odlok je ostal uradno v veljavi vsega eno samo šolsko leto

¹⁶ L. Šimunković, Plurilinguismo in Dalmazia durante il dominio francese, *Napoleone e l'Adriatico. Congresso internazionale*, Ancona, Istituto internazionale per le relazioni adriatiche e l'Oriente mediterraneo 1999, 375–390; L. Šimunković, Pregled jezične situacije u Dalmaciji u doba francuske uprave, *Građa i prilozai za povijest Dalmacije* 17, 2001, 327–347.

¹⁷ J. Šumrada, Doslej neznano pismo Žige Zoisa iz leta 1813 in njegov odnos do francoske vladavine v Ilirskih provincah, *Kronika* (Ljubljana) 35, 1987, 9–12.

¹⁸ F. Kidrič, *Zoisova korespondenca*, Ljubljana, AZU 1939–1941, 1–2, passim.

¹⁹ Marmontova šolska odredba od 4. julija 1810 je bila objavljena v uradnem časopisu *Télégraphe Officiel des Provinces illyriennes* 10. oktobra 1810, no. 3, 9–12.

1810/1811, saj so po Marmontovem odhodu iz Ilirije ukazali Zelliju novo reorganizacijo, s katero so v skladu z organičnim dekretom začeli šolski sistem institucionalno približevati tistemu, ki je bil v veljavi v Franciji, obenem pa kar za polovico zmanjšali dotedanje stroške za njegovo delovanje. Marmontove in Zellijeve gimnazije (gymnases), nižje srednje šole s poukom v »deželnem jeziku«, so ukinili, uvedli pa kolegije po francoskem vzoru, iz katerih sta bili slovenščina in hrvaščina izrinjeni in s tem potisnjeni v sfero primarnega šolstva. Tako je prišlo zelo naglo do delne ukinitve za Slovence in Hrvate najpomembnejše dejanske pridobitve francoske dobe sploh, kot njen trajni nasledek pa so ostali prihodnjim generacijam Vodnikovi slovenski pisani učbeniki za večino predmetov na primarnih šolah in gimnazijah. Zelliju v dobro je treba povedati, da se ni boril le za ohranitev primarnega in srednjega šolstva v »deželnem jeziku«, ampak se je do konca francoskega režima zoperstavljal poskusom, da bi v Ljubljani ukinili višješolski študij. Z Bertrandovo in Chabrolovo podporo je celo pripravljaval reorganizacijo tamkajšnjih centralnih šol v popolno univerzo s petimi fakultetami.²⁰

Postavlja se temeljno vprašanje, kakšne politične cilje sta si zastavila Marmont in Zelli z uvedbo pouka v »deželnem jeziku«. V tem smislu je od predstavnikov oblasti najjasnejši Zelli, ki pravi sredi julija 1811, ko je skušal rešiti, kar se je dalo od Marmontove šolske ureditve, da je nadaljnji obstoj primarnega in srednjega šolstva bistven predvsem zaradi izoblikovanja – enotne ilirske nacije: »Ilirske province sestavljajo ljudstva, ki se tako razlikujejo po jeziku, navadah in navedah, da je treba kar naprej ponavljati, da mora katerikoli šolski sistem, ki bi ga uvedli, stremeti, da jih združi v eno narodno telo, pripravljajoč jih, da bodo postopoma vsi sprejeli iste ideje in si izoblikovali skupnega duha« (*Les Provinces illyriennes se composent de peuples si différents par le langage, les habitudes, les moeurs, qu'on ne peut pas assez répéter que tout système d'instruction qu'on adopte, doit tendre à les unir en un corps de nation, en les disposant peu à peu à acquérir tous les mêmes idées et à former le même esprit*)²¹. Nekaj malega prej, v drugi polovici junija 1811, je Zellijev ljubljanski prijatelj in sodelavec Vodnik izdal svojo slovensko slovnico *Pismenost ali gramatika za prve šole*, namenjeno pouku slovenščine v primarnih šolah. V njej je objavil tudi znano slavilno odo na Napoleona z naslovom »Ilirija oživljena«, ki jo imajo strokovnjaki pogosto za jedro njegove kulturno-politične akcije v času Ilirije, pri tem pa običajno puščajo ob strani dokument, v katerem je svoj jezikovni, kulturni in politični program v celoti jasneje in nedvoumneje izrazil. Gre za »Nota über die Pismenost ali gramatika« iz julija 1811, za katero ni dokazov, da jo je njen avtor res kdaj predložil ilirski vladi; najbrž bi je v tem primeru ne napisal po nemško. V njej je pojasnil ozadje nastanka svoje slovnice in drugih šolskih učbenikov, podprl sočasno Zellijevo borbo za ohranitev pridobitev Marmontovega šolskega odloka in široko pojasnil smotre dotedanje šolske politike. Vodnik, ki je v mladosti nekaj let preživel v Hrvaškem Primorju (Trsat nad Reko, otok Krk), je mnenja, da sta slovenščina in čakavska hrvaščina dialekta istega (še ne obstoječega knjižnega) ilirskega jezika. Obe narečji morata po njegovem mnenju dobiti svoji sodobni slovnici – ta pogoj je bil z obeh strani izpolnjen z izidom Appendinijevega, Kopitarjevega in njegovega lastnega dela – in slovarja (Vodnik je zatem poleti 1813 dokončal svoj nemško-slovensko-latinski slovar, katerega natis je preprečil izbruh vojne z Avstrijo; Hrvati so imeli izdan Stullijev leksikografski opus in Voltiča). Zatem naj oba kroga na tej trdni podlagi umetno ustvarita skupen knjižni jezik, ki naj ga uvedejo v šole, da se bo v njem izobrazila inteligenca, ljudstvu pa prepustijo, naj govori, kakor hoče. Novonastala knjižna ilirščina bo preko izobraženske plasti postala jezik

²⁰ J. Šumrada, Načrti francoskih oblasti v Iliriji o ustanovitvi ljubljanske univerze, v: D. Mihelič ur., *Gestrinov zbornik*, Ljubljana, ZRC SAZU 1999, 517–534.

²¹ Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana, Stari fond 332, mapa 2, *Projet d'organisation des établissements d'instruction conformément aux articles 127, 128, 129 du Décret organique du 15 avril 1811*, ki ga je R. Zelli 12. 7. 1811 poslal v nadaljnjo obravnavo ilirskemu glavnemu intendantu baronu Redonu de Belleville.

uprave in kulture v Iliriji, za komunikacijo s Parizom in Italijo pa bosta služili francoščina in italijanščina, ki se je bodo prav tako učili v šolah.²²

Takšni politiki pa so se ilirske oblasti po Marmontovem odhodu odrekle, deloma zaradi velike gospodarske krize, ki je preprečevala uresničitev večine načrtov, deloma zaradi institucionalnega približevanja Franciji in vse močnejše vloge pariške osrednje vlade, ki za takšne načrte ni imela posluha. Tudi zato, ker ni bilo povsem jasno, ali ne bodo v širši evropski politični igri pred izbruhom vojne z Rusijo 1812 in pozneje Ilirije vrnili Avstriji v zameno za koncesije drugod. Poleg vsega je bil Marmontov naslednik Bertrand povsem odvisen od Pariza in, čeprav naklonjen hrvaškim narodnim stremljenjem – predlagal je npr. ustanovitev ilirske akademije s sedežem v Dubrovniku, izdajo učbenikov v čakavščini ter slovnico v cirilici²³ – dejansko premalo vpliven, da bi dosegel od osrednje vlade odločitev o vrsti zamisli in načrtov, za katere se je zavzemal. Neuresničen je ostal tudi načrt o ilirski, namreč hrvaški izdaji uradnega glasila *Télégraphe Officiel*, ki so jo oblasti v začetku 1811, še pod Marmontom, poverile Šimetu Starčeviću in naj bi nadomestila 1810. ukinjenega Kraljskega Dalmatina.²⁴ Baron Jean-Joachim Pellenc, nekdanji Mirabeaujev tajnik in eden najbistrejših Napoleonovih tajnih agentov, ki je bil po Marmontovem padcu poslan v Ilirijo z nalogo, naj oceni razmere in poroča o delovanju ter sposobnosti najpomembnejših predstavnikov oblasti, se ni po naključju zavzel za nadaljevanje Marmontove politike ustvarjanja ilirske nacije, ne da bi seveda maršalovo ime sploh omenil. Zapisal je, da obstaja en sam ilirski jezik, ki je pa razdeljen v številna narečja, tako da Kranjca Dalmatinec ne razume, le-ta pa se s težavo sporazume s Hrvatom. »*Treba je širiti pravi ilirski jezik, saj lahko samo ta oblikuje skupno jezikovno osnovo teh raznolikih dežel. Uprava, institucije in zakoni jih bodo gotovo začeli združevati, vendar pa iz njih ne bo mogoče narediti enega samega ljudstva, če si ne bomo zastavili velikega cilja, da jih približamo skupnim političnim ciljem in skupni nacionalni blaginji*« (*On a à propager la vraie langue illyrienne, qui seule peut former le commun langage de ces divers pays. L'administration, les institutions, les loix commenceront sans doute à les unir, mais on ne parviendra à en faire un seul peuple qu'en se proposant un grand but qui les associe aux mêmes intérêts politiques et à la même prospérité nationale*)²⁵.

Takoj se zastavlja vrsta vprašanj, na katera zaenkrat še ne znamo odgovoriti. Na primer, do kakšne mere je na politiko formiranja ilirske nacije, ki jo je poosebljal Marmont, vplival razvoj v sami Franciji; ta je, kot vemo, našel svoj odmev tudi v Italiji. Mislim na dolgoročno uresničevanje koncepcije, ki jo je zastavil Henri Grégoire (1750–1831), med revolucijo vodja francoske republikanske duhovščine, o odpravi narečij in izključni uvedbi francoskega jezika na celotnem nacionalnem ozemlju Francije, zlasti v svojem slovitem poročilu Konventu z naslovom »*O nujnosti in sredstvih za izničenje narečij in univerzalizacijo francoskega jezika*« (*Sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française, 1794*)²⁶. Naslednje je vprašanje o realnosti Vodnikove koncepcije o enakopravni zastopanosti obeh »*narečij*« v bodočem skupnem knjižnem jeziku. Premalo vemo o tozadevnem

²² Narodni muzej Slovenije Ljubljana, Korespondenca Žige in Karla Zoisa, škatla 11 št. 2, Vodnikov avtograf, datiran Ljubljana, 23. 7. 1811; J. Faganel, *Zoisovi rokopisi. Popis I*, Ljubljana, ZRC SAZU 1991, 93 št. 453.

²³ CHAN, F17 1614/1, pismo glavnega guvernerja Bertranda francoskemu notranjemu ministru, Trst 13. 12. 1811; gl. še CHAN, F17 1093, dossier 24.

²⁴ *Hrvatske zemlje i francuska revolucija*, Zagreb, Povijesni muzej Hrvatske 1989, 117 št. 51; Z. Vince, Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik, *Filologija* (Zagreb) 1973, 157–158, 160–165, 183, 195.

²⁵ CHAN, AF IV 1713, dossier 6, pièce 28, Pellencovo poročilo francoskemu notranjemu ministru, Brescia 8. 11. 1811.

²⁶ B. Plonger, Grégoire, v: J. Tulard ur., *Dictionnaire Napoléon*, Paris, Fayard 1987, 838–841; M. De Certeau, D. Julia, J. Revel, *Une politique de la langue. La révolution française et les patois*, 2. izdaja, Paris, Gallimard 1986, passim.

Zoisovem stališču (Kopitar je bil takšnemu razvoju odkrito sovražen in je napadal Vodnikovo »hrvatovanje«²⁷, premalo o zamisljih dalmatinsko–dubrovniškega kroga, o stikih med obema skupinama (doslej znana korespondenca Appendini–Zois ni zelo zgovorna). Koliko so o takšnih francoskih načrtih vedeli v Avstriji, kjer so v odgovor na Marmontovo šolsko ureditev leta 1811. v Gradcu ustanovili katedro za slovenščino pod vodstvom močno protifrancoskega Janeza Nepomuka Primca?²⁸ Še bi lahko naštevali, a omenimo zgolj še vprašanje, pri katerem bi nam gotovo mogli bistveno pomagati naši italijanski kolegi. V Ljubljani je namreč v tem času bival kot uradnik komisije za likvidacijo ilirskih dolgov mladi Cesare Balbo, pozneje, v zrelih letih, pomembna figura italijanskega risorgimenta, ki je svoje poglede na kulturne in jezikovne razmere v Iliriji oblikoval v posebni spomenici. Žal poznamo danes samo njen naslov.²⁹

Sklenemo lahko, da je kulturni razvoj Marmontove dobe doživel v naslednjem obdobju, po njegovem odhodu, temeljit prelom. Francozi so v šolskem sistemu poslej zastopali samo pragmatične in ne več dolgoročnih ciljev: podpirali so liceje in višje – oziroma visokošolski študij, saj so potrebovali domače uradništvo in profesionalne poklice. Nastajanje izobraženske plasti so nadzorovali tudi zato, ker so imeli upravičeno za politično zelo nevarno odhajanje ilirske študentske mladine na tuje srednje šole in univerze, predvsem v sovražno sosednjo Avstrijo.

Francoska Ilirija je kljub svoji kratkotrajnosti prelomna za bodoči zgodovinski razvoj Slovencev in Hrvatov. Misel o zedinjeni Sloveniji in uveljavitvi slovenskega jezika v šolah in uradih, ki je nastala v času »pomladi narodov« 1848., se je porodila tudi pod vplivom »oživljene« Ilirije iz francoske dobe. S politiko oblikovanja ilirske nacije za Marmonta je čas Napoleonovih Ilirskih provinc tudi neposredno vplival na koncepcijo ilirizma, nastalega na Hrvaškem v 30. letih 19. stoletja.

Résumé

Les principaux traits de la politique napoléonienne dans les Provinces illyriennes

Janez Šumrada

L'original français de ce texte, présenté à la conférence internationale sur le »Bicentenaire du règne de Napoléon Ier en Adriatique orientale« (Koper, Slovénie – Zadar, Croatie, 8–10 décembre 2005) a été publié in: J. Šumrada éd., *Napoleon na Jadranu / Napoléon dans l'Adriatique*, Koper–Zadar, Založba Annales 2006, 43–58.

²⁷ I. Prijatelj, Nekaj Vodnikovih pisem Kopitarju, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* (Ljubljana) 4, 1924, 147–167; 5, 1926, 121–143; Kidrič, *passim*.

²⁸ J. Šumrada, Janez Nepomuk Primic in ustanovitev stolice za slovenski jezik na liceju v Gradcu 1811, *Slavistična revija* (Ljubljana) 50, 2002, 51–60.

²⁹ B. Marušič, Cesare Balbo v Ljubljani, *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 45, 1991, 211–215.